

ДАВНЬОРУСЬКІ ПРИКРАСИ З НЕДОБОЇВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Одним з небагатьох давньоруських городищ Чернівецької області, що активно досліджується останніми роками експедиціями Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича і Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ, є Недобоївське у Хотинському районі, виявлене і вперше обстежене Б. Тимошуком у 1978 р. [Тимошук, 1982, с. 114-116; Тимошук, Михайлина, 1979, с. 411]. Його найдавніші оборонні споруди відносяться до ранньозалізної доби, а у давньоруський час з напільного боку городище було укріплено новим валом, який містив кліті пустотілих оборонних зрубів [Тимошук, 1982, с. 114]. Саме звідти походить археологічний матеріал, що розглядається у цьому дослідженні. Це предмети давньоруського жіночого убору, в основному, прикраси голови: скроневі кільця та деталь начільника. Треба нагадати, що крім основної практичної функції – захисту голови людини від несприятливих природних факторів, головний убір з давніх часів виконував й ряд інших функцій, серед яких символічна знакова та оберегова формувалися паралельно найдавнішій захисній [Стельмашук, 1993, с. 5]. Ці функції розкриваються через змістовне навантаження прикрас головного убору, в якому прослідковується шар дохристиянських вірувань.

Релігійний синкретизм, що набував поширення після введення християнства на Русі, чи не найбільше проявлявся у виробках прикладного мистецтва, зокрема у ювелірних, основна маса яких була приналежністю жіночого костюму. Прикраси голови, шії, рук, крім естетичного, мали і глибокий символічний зміст, спрямований на захист відкритих частин тіла людини, створюючи своїм семантичним навантаженням, в якому перепліталися язичницькі та християнські елементи, своєрідний мікрокосм народного костюма. У цій системі відповідності макрокосму мікрокосму традиційного костюма головний убір виражав ідею неба [Рыбаков, 1988, с. 519]. Разом з назвами (“кокошник”, “кіка”, “сорока”) самого убору голови всі його прикраси були пов’язані з сонцем, небом, птахами. Солярний культ отримав у дохристиянській Русі найбільше поширення і у своєму розвитку дійшов до стадії персоніфікованих сонячних божеств. В Україні і дотепер зберігся відгомін вірувань у божественну природу Сонця і сонячного світла, що виступає своєрідним антиподом силам тьми і зла, розсіює і знешкоджує всі ворожі людині сили [Скрипник, 2000, с. 437].

Рис. 1. Деталь давньоруського чільця з Недобоївського городища (розкопки С. Пивоварова)
Fig. 1. Fragment of a woman's head covering from Nedobojiv's'ke hill-fort (excavated by S. Pyvovarov)

З розкопу № 2 кліті на Недобоївському городищі походять два дротяних бронзових, очевидно, в давнину посріблених, перснеподібних півторазворотних загнукоткінцевих із завитком кілечком на одному з кінців скроневі кільця діаметром 2,5 та 2 см [Пивоваров, 2004, с. 77]. Подібні типи кілець як поодинокі, так і цілими зв'язками знайдені тільки на Чернівеччині у Ленківцях, Василеві, Дарабанах, Горішніх

Шерівцях, Миткові, Онуті, Перебиківцях, Чорнівці, Дністрівці, Борівцях, Кіцмані, Малятинцях [Тимошук, 1982, с. 64, 117, 177, 179, 181; 1978, с. 64; 1969, с. 160; Томенчук, 2001, с. 217; Водний, 1998, с. 102; Войнаровський, 1992, с. 36]. Ареал цих прикрас співпадає з районом поширення підплитових поховань та основними кордонами Галицько-Волинського князівства, їх також співвідносять з хорватсько-тиверськими старожитностями [Пивоваров, 2001, с. 115].

Вивчення подібних кілець з точки зору їх семантики привело до тлумачення таких виробів як зображень згорнутої в коло змії, що підсилювалося знахідками розпрямлених

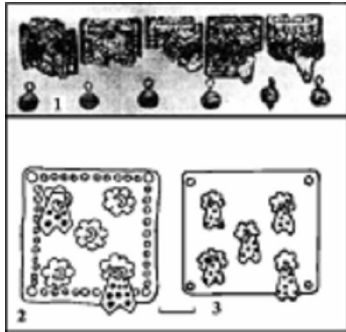

Рис. 2. Складові частини чільця. 1 – Санківці; 2 – Васи́лів (за Б. Тимошуком)
Fig. 2. Parts of a woman's head covering.
1 – Sankivtsi; 2 – Vasyliv (by B. Tymoschuk)

скроневи́х кілець (“повзуча змія”). З огляду на велике значення образу змії як у язичницькій, так і в християнській традиції, ці скроневі кільця запропоновано вважати прикрасами синкретичного змісту з язичницько-християнським алегоричним наповненням [Пивоваров, 2001, с. 115-116]. Не заперечуючи поданого трактування, слід зауважити, що образ змії як хтонічної істоти, що перегукується з язичницьким образом ящера – господаря нижнього підземно-підводного світу, не вписується у небесну символіку головного убору. Тому здається більш логічним з цієї точки зору наголосити на спіралеподібній формі кілець як відображенні космічної солярної символіки. Сама спіраль – дуже

давній мотив, що виник у міфології землеробських племен як зображення руху сонячного світила по небесному склепінню. Він також виражає кругообіг життя у природі [Шапарова, 2001, с. 310]. Носіння на скронях такого роду кілець могло означати у цьому контексті видимий денний рух сонця від його сходу до заходу.

Поруч з скроневи́ми кільцями під час розчистки підлоги кліті було виявлено прямокутну бронзову позолочену пластину з чотирма підвісками (рис. 1). На її поверхню розмірами 3,1 x 3,3 см нанесений штампований орнамент: посередині знаходиться стилістичне зображення чотирипелюсткової квітки, у круглій серцевині - косий хрест, по периметру пластинки йде контурна лінія із штриховкою. В кутах пробиті наскрізні отвори для нашивання на тканинну основу. Крім того, до центрального поля пластинки прикріплені чотири квітки-розетки, до яких на спеціальних дротяних петлях підвішені трапецієподібні підвіски у вигляді подвійних листочків з орнаментом псевдо зерні [Пивоваров, 2003, с. 77]. Це деталь давньоруського головного убору – “чола” або “начільника”, різновиду вінця. Останній ніколи не виконував практичної захисної функції, він був винятково знаком, засвідчуючи владу, приналежність до певного соціального стану, мав апотропейне значення [Стельмашук, 1993, с. 52, 54, 153]. “Начільник” (чільце) виник у результаті синтезу народних і великокнязівських головних уборів, його форма з прямокутних пластин, розташованих в ряд і наявність підвісок імітує давньоруську князівську діадему [Нагорна, Пивоваров, 2003, с. 32]. Чільце з домотканої тканини або парчевої стрічки, нерідко прикрашене вишивкою або штампованими металевими бляшками, було невід’ємним атрибутом весільного вбрання нареченої, слугувало основним убранням голови дівчини і незаміжньої жінки у східнослов’янському середовищі [Седов, 1994, с. 116]. Воно реконструюється за етнографічними матеріалами [Костишина, 1996, с. 35] і побутує досьогодні у деяких регіонах Гуцульщини: весільний вінок нареченої з Верховинського району Франківщини включає металеве чільце, зверху на яке кладуть пряжу і прикрашають її металевими пластинками [Стельмашук, 1993, с. 176].

Чільце могло використовуватися і у поховальному обряді, коли проведення похорону незаміжніх відбувалося як весілля. Одним з елементів такого “вінчання небіжчика” було покладання померлої дівчини в могилу у весільному вбранні [Щербий, 2000, с. 232]. Про це згадує на основі етнографічних спостережень Х. Ящуржинський [Ящуржинській, 1890, с. 130-132], археологічно залишки чільця засвідчені знахідками в жіночих похованнях Васи́лева, Ленківців, Кіцманя, Санківців, Ошихлібів [Тимошук, 1978, с. 121; 1974, с. 82]. Ці вінчики

зроблені з шовкової тканини і твердої основи (лубка) у вигляді стрічки, шириною 4-5 см, з нашитими металевими прикрасами. У похованні з Кіцманя від чільця збереглися бронзові квадратні пластинки, розмірами 2,5 x 2,5 см, з дірочками для нашивання в кожному куті. На їх лицьовій стороні проглядається рельєфний орнамент, а в центрі – напівкулясті виступи з дротяними петлями, на яких висять пластинки у формі листочків [Тимошук, 1978, с. 160]. Чільце із Санківців складалося з 6 бронзових позолочених бляшок і 6 бронзових бубонців (рис. 2, 1). Бляшки за формою, розміром і орнаментом аналогічні кіцманським, тільки підвіски мають вигляд фігурних пластинок [Тимошук, 1978, с. 174]. Очевидно, дві бронзові пластинки, розмірами 4 x 4 см, з отворами у кутах, зображення яких опубліковані Б. Тимошуком без коментарів, належали до василівського чільця [Тимошук, 1982, с. 29, рис. 14, 12; с. 152, рис. 91, 7] (рис. 2, 2,3). На їх лицьовому боці розташовано п'ять рельєфних квіткоподібних виступів з петлями, до яких кріпляться листкоподібні привіски. На одній бляшці вони збереглися всі, на іншій – тільки дві. Простежені подібність форми, орнаментациї, конструктивних особливостей деталей чільця дозволяє говорити про формування регіональних особливостей цього типу прикрас.

Крім металевих, у похованнях з Ленківців і Василева виявлені рештки чільця із шовкових, розшитих золотом стрічок на лубку, шириною 4-5 см, до яких прикріплювалися підвіски [Тимошук, 1982, с. 122-123]. Від першої з ленківських прикрас знайдено тринадцять бронзових позолочених бубонців, від другої – тільки три [Тимошук, 1982, с. 177]. Одна з василівських знахідок супроводжувалася тільки рештками лубка, а біля стрічки іншої на шовковій тканині було прикріплено 7 позолочених бубонців. В усіх цих похованнях, крім інших прикрас, відмічено також наявність попільно-вугільної підсипки та уламки горщиків у засипці ями.

Наявність чільця у жіночих похованнях засвідчено археологічними даними на багатьох слов'янських територіях. Чільця з вовни, а також парчевої стрічки зафіксовані у багатьох курганах Волзько-Окського межиріччя, у Підмосков'ї (Покровське, Аниськино, Шустино), у Ворогові, Давидкові, Ненашевськiм Суздальського опілля, Новгородських курганах (поблизу Хрепле, де знайдені чільця, прикрашені квадратними, круглими та трикутними бляшками) [Седов, 1994, с. 116-117]. Традиція покладання небіжчиці в могилу у весільному вбранні простежується і в старожитностях пізнішого хронологічного періоду. Так, у похованні XIV ст. з Чорнівського городища на черепі кістяка збереглося 8 срібних пластин від чільця, розмірами 2 x 1,8 см, з тисненим рослинним орнаментом [Возний, 1998, с. 120].

Обряд влаштування символічного весілля під час похорону етнографічно зафіксований на всіх слов'янських теренах [Соколова, 1977, с. 195]. і є ще одним проявом синкретичного релігійного світогляду. Однією з причин його проведення було “відшкодування” померлим неотриманого ними за життя, щоб остаточно розірвати зв'язок з живими і гарантувати їх неповернення на цей світ, перетворення у “ходячих”, “нечистих” небіжчиків [Виноградова, 1993, с. 40].

Отже, прикраси з Недобойського городища, символічний зміст яких розкривається через приналежність до жіночого головного убору, ілюструють побутування релігійних синкретичних уявлень у давньоруського населення регіону.

ЛІТЕРАТУРА

Виноградова Л.Н.

- 1993 Чтобы покойник «не ходил»: комплекс мер в составе погребального обряда // Тезисы докл. конф. «Истоки русской культуры (археология и лингвистика)». Москва, 7-9 декабря 1993 г. – Москва.

Войнаровський В.М.

- 1992 Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: Тематичний збірник наукових праць. – Київ: Національний музей історії України.

Возний І.П.

1998 Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці: Рута.

Костишина М.В.

1996 Український народний костюм Північної Буковини. Традиції, сучасність. – Чернівці: Рута.

Нагорна Т., Пивоваров С.

2003 Буковинське чільце-діадема (за археологічними та етнографічними матеріалами) // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Прут. – Вип. 5

Пивоваров С.

2004 Дослідження давньоруського городища в с. Недобоївці у 2003 р. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут.

Пивоваров С.

2001 Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина.

Пушкарева Н.Л.

1989 Женщины Древней Руси. – Москва: Мысль.

Рыбаков Б.А.

1988 Язычество древней Руси. – Москва: Наука.

Русанова И.П., Тимошук Б.А.

1993 Языческие святилища древних славян. – Москва: АРХЭ.

Седов В.В.

1994 Женские головные уборы восточных славян (по курганным материалам) // Очерки по археологии славян. – Москва: РАН.

Скрипник А.А.

2000 Народные верования // Украинцы / Отв. ред. Н.С. Полищук. А.П. Пономарев. – Москва.

Соколова В.К.

1977 Об историко-этнографическом значении народной поэтической образности (образ свадьбы-смерти в славянском фольклоре) // Фольклор и этнографические связи фольклора с древними представлениями и обрядами. – Ленинград: Наука.

Стельмащук Г.Г.

1993 Традиційні головні убори українців. – Київ: Наук. думка.

Тимошук Б.О.

1969 Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати.

1974 Зустріч з легендою (Історико-краєзнавчі нариси). – Ужгород: Карпати.

1978 Твердиня на Пруті. З історії виникнення Чернівців. – Ужгород: Карпати.

1982 Давньоруська Буковина. – Київ: Наук. думка.

Тимошук Б.А., Михайлина Л.П.

1979 Новые славянские памятники в бассейне Прута // АО 1978 г.

Томенчук Б.

2001 Ятвяги на Буковині (Кам'яні кургани і поховання в кам'яних огорожах) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 1.

Шапарова Н.С.

2001 Краткая энциклопедия славянской мифологии: около 1000 статей. – Москва.

Щербий Г.С.

2000 Знаковые функции народного костюма // Украинцы / Отв. ред. Н.С. Полищук, А.П. Пономарев. – Москва: Наука.

Яциуржинській Хр.

1890 Остатки языческих обрядовъ, сохранившіеся въ малорусскомъ погребеніи // Киевская старина. – Т. XXVIII. – № 1.

Julia MYS'KO

OLD RUSSIAN DECORATIONS FROM NEDOBOJIVS'KE HILL-FORT

Forehead decorations from Nedobojivs'ke hill-fort in Bukovyna are examined in the paper. Their semantics and functional characteristics are analyzed.